

AZ ORBIS PICTUS KÉPANYAGÁNAK ÉS SZÖVEGÉNEK FORRÁSAIRÓL

DR. BAKOS JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1974. december 20.)

A.) PRUDENTIA: ESZESSÉG-OKOSSÁG

Comenius az Orbis Pictus CX. fejezetében az *eszesség*, az *okosság*, a *bölcsesség* fogalmak érzékeltetésére igen célszerű képi ábrázolást használt fel. Ha megfigyeljük az ábrázolást (vö. 1. kép), annak képi elemeit, azt tapasztaljuk, hogy Comenius olyan jelmotívumokat sorakoztat fel, amelyek nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak a megfelelő mitológikus, ikonológikus és emblematikus ábrázolásokon. De azt is megállapíthatjuk, hogy Comenius az ismert hagyományos képi elemekhez néhány újat is társított. A jelelemeket az egyéni és közösségi követelményekhez is szabott relációkban, a gyakorlati tevékenység megnyilvánulásaiban mutatja be és értelmezi. A kép és a szöveg egymásnak megfelelő elemeihez egyaránt felvilágosító, értelmező jellegű szöveg társult. A szöveg szavaihoz kapcsolt számok mind a képi, mind a nyelvi kommunikációt egyaránt segítenek egyértelműbbé tenni, illetőleg a megfelelő számok, a megfelelő képi, rajzi elemekre utalnak. Comenius szövege ezt mondja: „Az *okosság* (eszesség) [1] mindenekre körös-környül tekint (vigyáz), mint-egy *kígyó* [2], nem-is cselekszik, szóll, vagy gondol semmit-is heában (haszontalanul). *Vissza-tekint* [3], mint-egy *tükörbe* [4], az el-múlt dolgokra; előre-is tekint [5], mint-egy *perspectivum* által [7], a jövőndökre, avagy végre: [6] és ekképpen által-láttya, mit cselekedett légyen; és mit kellessék még cselekedni; Az ő cselekedetiben fel-teszen tisztéséges, hasznos, s-mind penig, ha lehetséges, gyógyörű (kedves) czélt (véget). El-gondolván (előre megnézhén) a' véget, fel-keresi az eszközöket, mint olly utat, melly a czélhoz (véghez) viszen; de bizonyosokat és könnyűeket, inkább keveseket, hogy-nem-mint sokakat: hogy valami meg ne akadályoztasson. Az alkalmazhatosságra [9], az melly elől (a' homlokán) *üstökös*, hátul penig *kopasz*, e'felett (ezen-kívül) *szárnyas* [12] lévén, könnyen el-szalad, reá vigyáz, és azt meg-fogja (kapja). Az úton el-mégyn *okossan*: (eszesen), hogy meg ne ütközzön, avagy el ne tévedelgyen” (Comenius: Orbis Sensualium Pictus, Bilingvis. Coronae, 1675.). Mind az elméleti élességet, ügyességet, a megfontolt-ságot, az élettapasztalatot, az okos szót, az idővel való hasznos élést, a célratörő akaratot, mind az okok láncolatát felismerő, a dolgok lényegé-

be hatoló, helyesen *gondolkodó* (intelligere), *cselekvő* (agere) és *beszélő* (eloqui) embert a kép és a szó együttes kifejező erejével jól mutatja be Comenius az idézett részletben.

1. kép

Az értelmi képesség fajtáit, s a velük kapcsolatos műveleteket, tevékenységeket megnevező comeniusi szavaknak, nyelvi formáknak és hozzájuk társított ábrázolás képi elemeinek forrásait két aspektusból vizsgáljuk meg: egyrészt az *afonikus szimbolika* (hieroglifák, ikonikus ábrázolások, emblematikus figurák, jelképi értelmet hordozó tárgyak, formák, allegorikus alakok stb.) kifejező eszköztárát állítjuk vizsgálódásunk előterébe, másrészt a *fonetikus jellegű közlések*, a nyelvi jelek; a szavak fogalmi és használati értékét próbáljuk meghatározni és értelmezni úgy, hogy a két közlő forma és eszköztár jelelemeiben és struktúrájában a hasonló szerepet vállalók kerüljenek a vizsgálódás középpontjába. Úgy válogatjuk ki a képi és a nyelvi eszközöket, hogy együtt segítsék elő az értelmi erőkkel kapcsolatos fogalomkincs tartalmának és használati értékének minél sokoldalúbb értelmezését.

Először az *azonos* vagy *rokon értelmű* képi és nyelvi jeleknek fejlődéséről szólunk. Az egyes mitológikus elemek, a spekulációs és racionális tendenciákat egyformán tükröző képi és nyelvi jelek egymást támogatják az ábrázolandó jelenség, a konkrét és az elvont fogalomkészlet kifejezésére szolgáló, a valóság elemeiből is bőven válogató eszköztár kialakításában és tökéletesítésében.

Forráskritikai vizsgálódásunk hasznos gyakorlati célokat is szolgál: olyan fogalmakról, szavakról, képi elemekről, jelmotívumokról szólunk, amelyek még ma is igen lazán körvonalazott fogalmak, illetőleg azonosító és rokon értelmű tendenciákkal terhes nyelvi jelek, kifejezések. Tudományos igényű, pontos meghatározásukkal, értelmezésükkel a lélektani, a logikai, a pedagógiai, a filozófiai, a nyelvészeti és a filológiai szakirodalom is igen keveset foglalkozott (vö. Bakos: Az értelmi képesség fajtáival és műveleteivel kapcsolatos fogalmak kifejező jelei a képi és a nyelvi közlőrendszerben. Hevesi Szemle, 1974. 4. sz. 47—52.).

Nem fogalmazták meg pl. eddig egyértelműen azt a tételt sem, hogy az értelmi képesség fajtáival és műveleteivel kapcsolatos e szavak: *ész, értelem, okos, bölcs, okosság, eszeség, intelligencia, értelmesség, bölcsesség* nem rokon értelmű fogalmak és megnevezések. Az alábbi közmondásokban vállalt nyelvi szerepük is ezt bizonyítja: *Bölcsre haligat az okos* (Sirisaka). Egy lat *okosság* többet ér, hogy sem a fáradozó *eszeskedés* (Faludy). *Okos embernek nem kell ész* (Ballagi). *Ésszel indulj, okkal (okosan) járd* (Erdélyi). Minden bölcs dolgokról *okkal (okosan)* szólj (Baranyi Decsi). *A vídám elme gyakran elmegy sétálni, de az okos ész többnyire otthon marad* (Dugonics). *Bölcsességben okosok* (Bécsi Kódex: 117). Nagyon tanulságos ebből a szempontból Széchenyi István fejtegetése is: „Mily különbség van az *eszes* és *okos* közt, a legjobban kiviláglik, ha ismert egyéniségekre alkalmazzuk ezen disztinkciót. Így például Kossuth *ritka eszű* ember, és ezt ki tagadhatja? De vajjon volt-e *okos*? Bizony nem. Most némi kis tapasztalatok és néhány kiábrándozások következtében tán az lett. Én nem tudom. Volt-e I-ső Napoleon *okos*? Én nem hiszem, soha nem is hittem. *Észtül* azonban tündöklően *áradozott*.

Hosszú könyvet tudnék ezen általam itt felhozott disztinkciónak illusztrációjára írni, de ez alkalommal legalább igen is félrevezetne a felvett tárgytul, és ezért még csak azt akarom ezen fontolgatáshoz csatolni, hogy sokkal könnyebb, bár ez is elég nehézséggel jár, valakinek *okosságát* kicirkalmazni, kitapogatni, mint *eszét* megfontolni, kikutatni, mert *észtehetségnek* úgyszólván semmi határa nincs, midőn *okosság* némileg valami definitum.

Ész és *okosság* kellő kvantitásban párosítva, alkotja a nagyobb lelki pondust, de *ritkán jár egymással*, mert rendszerint vagy az egyik, vagy a másik prevaleál, honnét aztán annyi fantasztá, ki csak légben nyargal, és nem kevésb számú a prózaikus consumen, ki földön csúszik, és csak annyiban *okos*, amennyiben ez állati részének fenntartása szükséges.

Társaságban, konverzációban *eszes* egyéniség lesz a kedvenc, státusférfit szerepre azonban kitűnően az „*okos ember*” illik.” (Vö. Széchenyi: Nagy magyar szatíra).

Ha az *értelem*, az *ész*, az *értelmes*, az *eszes*, az *okos*, a *bölcs*, az *értelmesség*, az *eszeség*, az *okosság* és a *bölcsesség* szavak szótárbeli leírásait, értelmezéseit figyeljük meg, akkor is azt tapasztaljuk, hogy a felsorakoztatott szavak, nyelvi jelek tartalmát és használati értékét tekintve nagyon elbizonytalanodó a jelentéskör és a jelentéstartalom meghatározása, s a teljesen azonosító értelmezéstől a nagyon tág rokon értelmű használati értékekre való utalásig terjed a szótárírók próbálkozása. A régi latin—magyar, magyar—latin szótáraink, köztük Comenius szótárainak szócikkei is azt példázzák, hogy az azonos és rokon értelmű sorba illesztett latin szavakat ugyancsak szinonimasorral magyaráítják: *mens, ingenium, intellectus: értelem, ész, elme; prudens, sapiens, intelligentia: eszes, értelmes, okos, bölcs; sapientia, intelligentia, prudentia: eszeség, értelmesség, okosság, bölcsesség* stb.

Az is jellemzi a szóban forgó nyelvi jeleket, szavakat, hogy igen tág jelentéskörben és használati értékkel vállalnak nyelvi szerepet. A latin

sapientia szó pl. Comenius iskolai tankönyveiben, szótáraiban, de még a tudományos jellegű cikkeiben is az alábbi magyar szavakkal kifejezett jelentéseket hordozza: *értelmesség, eszesség, okosság, bölcsesség, megértés, belátás, ismerettudás, jártasság, szellemi képesség, bölcselkedés, okoskodás* stb., stb.

A képi és a nyelvi közlő rendszerben egyaránt szerepet vállaló e szavaknak, nyelvi képleteknek fejlődésrajza azt mutatja, hogy nemcsak a rokonértelműség a jellemzőjük, hanem a kontextuális (mondatbeli) és a szituációs (beszédhelyzetbeli) összefüggésekhez való feltűnő kötöttségük is. Akár a „mindennapi” nyelvhasználatban, akár a *szaknyelvben* jutnak szerephez, mind a „képiségre”, illetőleg a metaforikus jellegre, mind az empirikus, a tapasztalati tényezőkre tekintettel kell lennünk e nyelvi formák értelmezésében. Az értelmi tevékenység folyamatára, a történeti-társadalmi gyakorlatra, az etikai követelményekre való tekintet Comeniusnak az értelmi képességeket megnevező szavaival, s ábrázolásának együttes értelmezésével kapcsolatban is fontos és használható szempont. Comenius ugyanis nagyon jól tudta, hogy nemcsak a fogalmakat lehet kifejezni képjelekkel, hanem az azonos és rokon értelmű képi elemek kombinációjával az egyes fogalmak, jelenségek közötti sokrétű *összefüggéseket* is. A hagyományos egyelemes jelmotívumokból, képi elemekből úgy formált *teljes ábrázolást*, hogy a rokon értelmű képi elemek értelmes kombinációja lehetővé tette a megjelenített fogalmak, a bölcsesség, az okosság, az eszesség jobb megértését is.

Nagyon tanulságos annak forráskritikai elemzése, milyen forrásokat használt fel Comenius az ábrázolás és a hozzá társított szöveges értelmezés megkomponálásához, megfogalmazásához. Nagyon messziről kell kezdenünk: már az egyiptomi hieroglifákban kialakultak azok az azonos és rokon értelmű képi motívumok, amelyek az értelmi képességeket, s a velük kapcsolatos tevékenységeket voltak hivatva érzékeltetni, szimbolizálni. Ezek a képi elemek a legváltózatossabb megkomponálásban tovább hagyományozódtak az emblémákban, az ikonologikus ábrázolásokban. De a szóban forgó fogalmak, szavak a *görög és a római mitológiához* is sok szállal kötődnek. A rómaiak pl. a *mens*, az *emberi ész* fogalmát is megszemélyesítették. Templomot fogadtak *Mens Bona* (= a jó ész) istennőnek. Állandó melléknevei, megkülönböztető jelzői: *mens bona, mens laudanda*. Éppen e jelzők nyomán nem tartjuk véletlennek, hogy a századokon át hagyományozódó nyelvi formákban, elsősorban a szólásokban, közmondásokban oly gyakran találkozunk ezekkel a nyelvi képletekkel: *Jobb a jó ész, mint a nagy ész* (Baranyi Decsi János); *Első boldogság a jó ész* (Kis-Viczay Péter); *Előveszi a jobbik eszét* (Erdélyi); *A rossz erkölcs megvesztegeti a jó eszt is* (Baranyi Decsi). Dícsérem az eszét magyar nyelvi formát is érdemes összevetni a *mens laudanda* latin szó szerkezettel. Ezek a nyelvi formák azt bizonyítják, s ezt nagyon jól tudta Comenius is, hogy az egyiptomiaknál, a görögöknél és a rómaiaknál a közmondások a *fonetikus szimbolika* eszköztárának szerves és értékes részei voltak (vö. Creuzer: *Symbolik und Mythologie*, Leipzig I. 1819.).

Comenius ábrázolásán a megszemélyesített *Prudentia* (okosság) a kétarcú Janus isten alakmása. Ennek a mitológiai eredetű szimbolikának nem egy töredéke tovább élt és bekerült az egyes nemzetek szólás-kincsébe is. Nem véletlenül magyarították tehát pl. a *Janus alter est* (szinte Janus mása) latin nyelvi képletet ezekkel a szólásformákkal: *Okos ember, továbbra látó, okos ember* (Kis-Viczay). Ugyancsak Kis-Viczay gyűjteményében olvasható ez a latin nyelvi forma: *Bifrons Janus*. Magyarul így tolmácsolta: *Éles elme, eszes, vigyázó ember*. Mi adott neki és Comeniusnak alapot arra, hogy a kétarcúságot jelmotívumnak használhatták fel. Az a mitológiai összefüggés, hogy a latinok *Janust* nemcsak a világosság isteneként tisztelték, hanem vele szimbolizálták az előrelátó és a múltba is visszatekintő, a jelent a múlttal, a jövővel egybevető bölcsességet, illetőleg azt a bölcs, eszes, okos embert, aki „mindent összevesz, ami volt, van, s ami lesz” (Kisfaludy Sándor). A különböző szimbolikus ábrázolásokban a kétfejű Janus képe szimbolizálta ugyanis a bölcsességet (vö. 2. kép.). Erre utal *Scarlatinus* e mondata is: „*Bina Jani capita prudentiam indicant*: a kétfejű Janus jelentette a bölcsességet” (vö. *Homo ... figuratus et symbolicus*, 1695.). A *Janus bifrons*, mint képi motívum az emblémákban is ezért jutott oly gyakran ábrázoló, közlő funkcióhoz. *Alciatus* gyűjteményének (*Emblemata*; 1550. 24.) a bölcsességet szimbolizáló ábrázolásán is a kígyó és a kétarcú alak, mint jelelem áll a középpontban, s nem véletlenül társul ehhez az ábrázoláshoz ez a jelmondat: „*Estote Prudentes*: legyetek eszesek, okosak!” (vö. 3. kép).

2. kép

3. kép

Az értelmesség, az eszeség, az okosság és a bölcsesség fogalmak szimbolizálására gyakori jelelem volt a kétarcú női alak (*femina biceps*) képe is. Caesar Ripa, a hírneves ikonológista így utal erre a tényre:

„Imaginem prudentiae in foemina bicipite repraesentavit, ut Janus bifrons solet” (C. Ripa: Iconologia. Descriptio variarum Iconum. Romae, 1603.).

A leggyakoribb jelmotívum azonban az értelmi képességeket szimbolizáló hieroglifikus, ikonologikus és emblematicus ábrázolásokon a kígyó, a bagoly, a tükör, a szakáll, a bot, a szem, a földgolyó, a kehely és a könyv képe. Ez sem véletlen. A görög és római mitológiában Hermész, Pallasz Athéné, Apollon, Minerva és Mercurius a bölcsességet, az eszeséget, az intelligenciát megszemélyesítő istenek a szimbolizáló képeken is állandó képi elemek.

Hermészt pl. mint az intelligencia megszemélyesítőjét és a tudományok védelmezőjét a következő képi elemek felhasználásával ábrázolták: erős szakáll, kehely, bot és tükör. Ezek a jelelemek tovább hagyományozódtak az ikonológiában is, és a szakáll nemcsak a férfi erőt (virile robur), hanem a bölcsességet is szimbolizálta: „Longitudine barbae prudentiam notabant” (Scarlatinus).

Ez a jelmotívum szerephez jutott néhány régi magyar közmondásunkban is: „Tsak a szakállá mutat böltsre” (Nyelvtörténeti Szótár 300). A nagy szakáll okossá nem teszi az embert (Dugonics). Hasonló értelmű a mondanivalója e két latin mondásnak: *Barba non facit philosophum*: nem a szakáll teszi a filozófust, a szakáll nem tesz senkit bölccsé. *Video barbam, non video philosophum*: szakállt látok, bölcsét nem (Vö.: Mar-

4. kép

5. kép

galits: Florilegium proverbiorum universae Latinitatis Bp. 1895.). A Baranyi Decsi gyűjteményében olvasható alábbi latin és magyar szólásformák is ebbe a gondolatsorba illeszthetők: *Barbae tenus sapiens: csak szakállára bölcs. — Csak szakálla vagy.*

Az sem véletlen, hogy Comenius ábráján a *tükör* és a *kígyó* képe is szerepel jelmotívumként. Az *eszességet*, az *okosságot*, a *bölcsességet* szimbolizáló ábrázolásokon ugyanis elmaradhatatlan jelelem volt a *tükör*, illetőleg egy *tükröt és kígyót tartó férfi vagy női alak képe*. Típuspéldául idézzük Boissardus (*Theatrum vitae*, 1596) és Boudard (*Iconologie*. III. 84.) emblémájának ábrázolását. (Vö. 4. kép.) Az embléma a *bölcsességet* (*Prudentia*) szimbolizálja. Honnan ered a *tükör* jelmotívum? Az emberi értelem, ész és okosság istápolójának, *Hermésznek* a görög mitológiában állandó jelképe volt az a *tükör*, amelynek segítségével az egész világ, az *univerzum* volt látható. Az ész, az értelem, a mindent logikus összefüggésben látó emberi intelligencia szimbolizálására használták fel az emblémák is ezeket a képi elemeket. Boudard (*Iconologie*, II. 134.) az *intelligenciát*, az *eszest*, *okos értelmességet* szimbolizáló emblémáján is ezek a jelmotívumok szerepelnek: a *szemlélődő, gondolkodó női alak*, *kezében a földgolyó*, az *univerzum*. (Vö. 5. kép.) Ehhez a jelképhez társul gyakran a következő jelmondat: *Prudentia regatur orbis vel mundus: az okosság, a bölcsesség kormányozza a világot*. Merész gondolattársítással ebbe a rokon értelmű gondolatkörbe vonható ez a közmondásunk is: *Okosnak áll a világ* (Erdélyi). Beniczky Péter verssorai is erre az összefüggésre vonatkoznak:

„Az elme nem nyugszik,
Újságra vágyódik
Futja világ határit” (Magyar Rythmusok).

A dolgok belső tartalmát, összefüggéseit világosan látó ember értelmi képességével a lényeg meglátására törekszik. Ennek az *értelmes látásnak*, *eszest okosságnak* (*sapientia*) a jelképezésére használták fel az ikonológiában a *szem* rajzát. Erről szól Kircher is: „*Pro sapientia ponatur oculus*” (Vö. *Ars Magni Sciendi*. 1669. Tom. II. 478.). Ez a képi elem (a földgömbbel együtt) jutott közlő szerephez Boudard (*Iconologie*, III. 83.) a *prudencia*, a *sapientia* elvont fogalmát érzékeltető emblémáján is (vö. 6. kép). A *prudens circumscriptio*, az *okos, a bölcs belátás, a körületekintés*, az *alkalmazkodó képesség és tevékenység* jelképe volt a *manus oculata*, a „szemes” kéz, illetőleg tenyér is. Salamon Neugebauer szimbólum- és emblémagyűjteményének ábrázolásán is nagyon kifejező értékkel funkcionál ez a képi elem (vö. *Selectorum Symbolorum Heroicorum*, Francofurti, 1619. 95.).

A bölcsességet szerető, az értelem szülte alkotásokat védő *Pallasz Athéné alakja* és *pajzsa* is gyakori jelképi motívum az értelmi képességet szimbolizáló emblémákon. Elmaradhatatlan mellőle az istennő kedvelt madarának, a *bagolynak* a képe. Erdélyi János közmondásgyűjteményében arról is szólt, miért szerepel jelképül az éjjeli bagoly: „Van abban valami, hogy az ó-görög nép a baglyot vevé a bölcsesség jelképül.” Ez a bagoly ugyanis a bölcsesség védőjének, *Pallasznak* és latin

6. kép

7. kép

megfelelőjének, *Minervának* a szent madara. Ezért szimbolizálja az okosságot, a bölcsességet. (Vö. a bölcs *bagoly* nyelvi képlet átvitt értelmű használati értékét is.). *Szpirkin* is szól erről a jelmotívumról: „Nem hiába szimbolizálja *Minervának* a homályban repülő és jól látó *baglya* a bölcsességet, az okosság legmagasabb fokát” (Vö. *Tudat és öntudat*. Bp. 1974. 145.).

Ez a jelelem *Pallasz képével* és *botjával* (virga Palladis) társítva *Pierius* gyűjteményének egyik emblémájában is fontos közlő szerepet vállalt: a *sapientia*, az okosság, az eszeség fogalmát szimbolizálta (Vö. *Hieroglyphica*, Lib. XIV. Cap. XLIX.) (Vö. 7. kép.).

A latin mitológiában pajzsosan, sisakosan ábrázolták *Minervát*, a bölcsesség védőjét. Ezért mondhatta az ókori bölcs: „Véd pajzsával sisakos *Minervám*” (Vö. *Virág Benedek*: *Bias*). *Balassi Bálint* sem véletlenül írta le ezt a mondatát: „... *elméjét Minerva, Mercurios beszédét* mind ő neki adta...” (Balassi: *Júliához*). Sajátos jelelemekké vált a szimbolikus ábrázolásokon *Minerva* kedvelt madara, az éjjeli *bagoly* (*noctua Minervae sacra*), továbbá a *pajzs*, a *bot* és az erre rácsúszó kígyó képe is. Így ábrázolja *Minervát* *Schoenhovius* is emblémagyűjteményében (*Emblemata, partim Moralia, partim Civilia, Lugduni Batavarum*, 1626. XVII.) (Vö. 8. kép.). Az embléma jelmondata arra utal, hogy *Minerva* jelképezte a bölcsességet. Az értelmező szövegben pedig arról kapunk felvilágosítást, miért állandó jelképi motívum az éjjel is jól látó *bagoly* (*triplici lumine nocte videns noctua*). Elsősorban azért, mert ez a képelem és jelmotívum alkalmas annak az érzékeltetésére, hogy az éjjeli csendben nagyobb erőre kap az értelem (*nocte vigent sensus*), élesebb az ész, mélyebb a gondolkodás (*acrior et altior cogitatio*). A Dugo-

nics gyűjteményében olvasható jelesmondás igen tömören mindezt így fejezi ki nagyon érzékletesen: *Az okosság a sötétben is világít* (Dugonics: Magyar példabeszédek és jeles mondások, Szeged, 1820.).

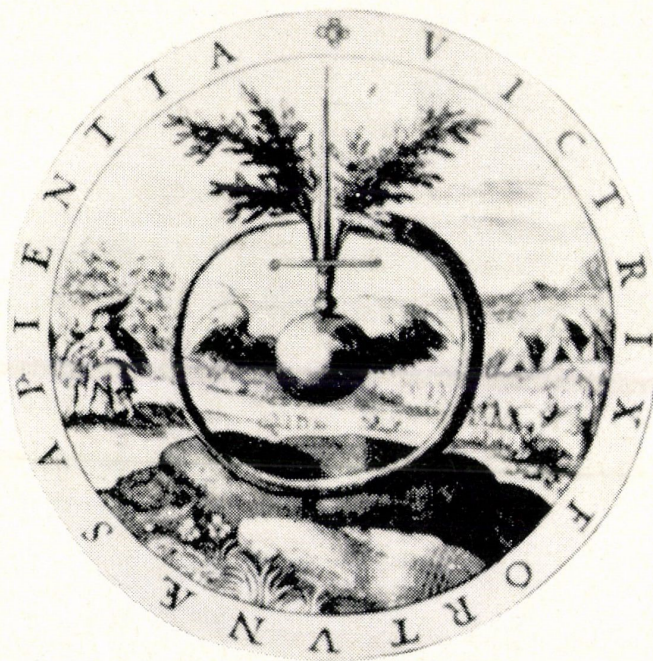
8. kép

Ebben a gondolkörben kell szólnunk arról, hogy az *eleven értelem* ellentétes fogalmának, a *tunya eszűségnek* szimbolizálására szolgáló nyelvi képletnek is van mitológiai kötődése. A latin szóláskincs érdekes eleme a *pinguis Minerva*: kövér, elhízott, hájas Minerva nyelvi forma. Értelme: *pingue ingenium*: rest, lusta ész. A magyar szólásgyűjteményekben is megvannak a megfelelői. Az egyik nyelvi típusforma így adja vissza a latin szólás értelmét: *Hájfejű, zsíros eszű*. A másik típus ezzel a közmondással értelmezi: *Ha zacskóba kötné eszét, megenné a kutya*. Erdélyi János ezt a megjegyzést fűzi ehhez a mondáshoz: „Azaz kövér, ostoba az esze, miért az ostobát hájfejűnek is mondják. Hasonlít a latin szólásmondáshoz: *pinguis Minerva*.” Nem annyira a tapasztalatnak, mint inkább ennek a latin szólásnak van hatása abban, hogy ez a szólás is megszületett: *Kövér emberben ritkán láthatsz bölcsset* (Baranyi Decsi).

Már említettük, hogy Comenius képen rajzi elem a *kígyó képe* is. Az okosságot, az eszességet szimbolizáló ábrázolásokon általában gyakori jelképi motívum a *kígyó* rajza. Keresztúry Dezső *Egy bölcs keleti könyvébe* című költeményében is felvillan ez a hagyományos jelképi motívum: „Több a világ, mint tényeinek pusztá összege: így tanít a szelíd bárány és az okos kígyó. Ragyogjon életetek felett a bárány s a kígyó jele.” Mind Pallasznak, mind Minervának és Mercuriusnak, az okosság, a bölcsesség istápolóinak (*praesunt sapientiae*) állandó megkülönböztető szimbóluma volt a bot és a rátekeredő kígyó (*baculum, cui serpens in-*

nexus). Nem a regulázó botról van itt szó, bár egy latin szólás azt tartja, hogy „virga tribuit sapientiam”, hanem az okos, értelmes, eszes önuralom jeléről. Erről a jelmotívumról szól Gyöngyösi István is: „Végre Mercurius szárnyazván bokáját és kezeiben vevén kígyózott pálcáját” (Gyöngyösi: Ének Thököly és Zrínyi Ilona házasságáról.). Erre a botra kúszik fel a kígyó, vagy ül felette a bagoly, mint azt Pierius gyűjteményének egyik képe is példázza. Vö. 7. kép.). A kígyó mint jelmotívum szerephez jut a szólásokban is. E latin forma: *Estote prudentes, sicut serpentes: Legyetek eszesek, miként a kígyók* is ezt bizonyítja. Az emblemás könyvekben gyakran találkozunk olyan ábrázolásokkal is, amelyekben a kígyógyűrű illetőleg a páros kígyó kap jelképi értelmet. Hogy milyen hosszú ideig jutott nyelvi szerephez ez a motívum, bizonyítja Komjáthy Jenő *Füst* című versének alábbi részlete:

„A bölcsességet eltanultam,
Hol a kígyó farkát harapja:
Jelképed ez, világrege...”

9. kép

10. kép

A *Victrix fortunae sapientia; Sapiens supra Fortuna Fato maior prudentia*; a bölcsesség győz a szerencse, a sors felett jelmondatú emblémákban (Vö. Rollenhagen: *Nucleus emblematum*, 1619. 62. 90. sz.) a bot, a kígyó, illetőleg a kígyógyűrű a hangsúlyos, a központi képi elem. (Vö. 9. kép.) Boisardus emblémájának e jelmondata: *Expers fortunae est sapientia*: a bölcsesség nem függ a szerencse forgandóságától is ebbe a gondolatkörbe tartozik (vö. 10. kép).

Témakörünk vizsgálati anyaga arról is bizonyosságot szolgáltat, hogy Comenius szóban forgó fejezete szókészletének jó részét is az egyetemes, a nemzetközi szóláskincsből kölcsönözte.

Comenius retorikai ismereteket közlő, elemző művének (Atrium) nem egy fejezete a tanú rá, hogy Comeniust is izgatta pl. az a probléma, milyen a viszony az emberi értelem, értelmesség, eszeség és a beszédképesség, a szónoki képesség között. Ő is azt tapasztalta, hogy a mindennapi életben a nagy szóbősséggel rendelkező, szónoki képességekkel megáldott embert *eleve okosnak, eszesnek, értelmesnek* ítélték. Comeniusnak jó ismeretei voltak arról is, hogy mit vallanak a hieroglifikus, az ikonológikus és az emblematicus ábrázolások jelképei és jelmondatai erről a problémáról. Mit mond el pl. *Anulus Bartolemaeus* gyűjteményében (Picta Poesis, 1565. 20. 1.) található az az ábrázolás, amelyben a következő képi elemek vállalnak közlő szerepet: *Pallasz Athené* egy vár felett áll, s a *szárnyas lábú Mercurius* közeledik feléje. A kép feletti jelmondat segít az értelmezésben: *Ubi regnat sapientia, mox volat illuc facundia*: ahol a bölcsesség uralkodik, odarepül, odatársul az ékesszólás is. *Mercurius* itt is az ész, az értelem, a világos látásmód erejét, mozgékonyágát, az értelem világosságát, fényét (*vivacitatem et claritatem mentis*), továbbá az okos, eszes, a megfontolt beszéd, szónoki képesség nagy hatalmát szimbolizálja. Ezt a jelmotívumot hallhatjuk bele *Balassi* mondatába is: „Édes szóval tudós, mint a *Mercucios*...” (Balassi: *Sibi canit et Musis*... Júlia).

Az ebbe a típuskörbe tartozó ábrázolásokhoz gyakran társul ez a két jelmondat: *Sapientiam sequitur eloquentia. Sermo non discrepat a mente*: a bölcsességgel, az eszes értelmességgel együtt jár az ékesszólás (vö. Scarlatinus: Tom. II. 209: Hieroglyphica).

Comenius is azt tanította, hogy a jó beszédképesség, a szónoki képesség nem képzelhető el az értelmi képességek erejének érvényesülése nélkül. Sem ő, sem kortársai azonban nem véletlenül állították szembe éppen ebben az összefüggésben az okos, az értelmes szót az üres okoskodást tükröző nyelvi formákkal; a megfontolt, körültekintő beszédet a feleslegesen fontoskodó, körülményeskedő, szörszálhasogató beszédfordulatokkal.

Van-e valami haladó tendencia Comeniusnál az eddig ismertetett és értelmezett jelmotívumok felhasználásában? Van. Comenius elődei, kortársai a *prudentiát*, a *bölcsességet* a legfőbb *erények* között emlegették, úgy, ahogyan *Rimay* János is tette az erények dicséretéről írt versében (*Encomia et effecta virtutum*, Összes művei, Bp. 1955. 135—141.).

Comenius elsősorban a reális nevelési, didaktikai célokat is jól szol-

gáló értelmezését adja a bölcsesség fogalmának, s a vele kapcsolatos tevékenységeknek. Érdekes összevetnünk a két típusú értelmezést. A bölcsességet az erények között elszámolók, így Rimay is csak a képi elemek, a jelmotívumok megfejtését, értelmezését vállalják, s az *erkölcsi vonatkozásokat* helyezik előtérbe. Az egyes képi elemek *együttes információjáról, közlő értékéről* alig szólnak. Figyeljük meg ebből a szempontból az alábbi versrészleteket:

Okosság kígyóval tekerte át karját,
Markában fejestül de fogja fulánkját.
Elöl hátol szemes, nyújtja vigyázatját,
Kötöztetvén fején duplált ábrázatját.
Nézi tyükkörit is, jobb kezébe tartva,
Orcájára szeplő vagyon-e ragadva?

Kígyó mért kezébe? Illik megértenünk,
Hogy olyan okosak, mint az kígyók legyünk.

Comenius ehhez képest többet nyújt: túllép a hagyományon, s a bölcsesség fogalmát nem csak *etikai fogalomként* értékeli és értelmezi, s nem is terheli meg az értelmező szöveget *moralizáló erkölcsi tanulságokkal*.

Külön is szólnunk kell arról, hogy Comenius miért adott fontos szerepet az *alkalmat*, az *alkalmatosságot* megjelenítő jelképi motívumnak is. A *szárnyas alak, homlokába lógó üstökkel, hajjal, kopasz tarkójával* ugyanis *sajátos közlő értéket* képvisel. A szólásokat, a közmondásokat is segítségül kell hívnunk a comeniusi jelkép megfejtésére. A képről a szóra, a szóból a képre való „visszacsatolás” érdekes folyamatáról van itt szó. Comenius a képben és szóban kifejezett közlést egymás mellé helyezte, így láthatóvá tette a láthatatlant is. *Dugonics* és *Erdélyi* szólás- és közmondásgyűjteményében olvasható alábbi nyelvi formák tartalma és közlő értéke éppen e képi elem segítségével világosodik meg teljesen: *Alkalmatosságnak kopasz a hátulja.* (Meg kell ragadni.) *Üstökén kell ragadni az alkalmat.* A Baranyi Decsi gyűjteményében olvasható e latin szólás; *Capere crines* és magyar megfelelője: *élni az alkalmatossággal*, továbbá ezek a szólásformák, hogy *kap az alkalmon, megragadja az alkalmat* a comeniusi képi jelelemek ismerete révén nyerik el igen kifejező szemléletes nyelvi szerepüket. *Baróti Szabó Dávid A Magyarság Virágai* című szólásgyűjteményben olvasható sorok is segítik a jobb megértést: „Alkalmatosságnak homlokán a haja. A meg-ejtő alkalmatossághoz artzal és ölelve fordulj: azt üstökénél fogva ragadd meg, mert futó, mint az árnyék, addig élj vele, míg kezéd ügyében van, míg artzal áll feléd, a’ míg szárnyára nem kel, s háttal nem fordul”. *Kohári István* versben is megfogalmazza ugyanezt a jelképi értéket:

„Alkalmatosságnak homlokán a haja,
És valaki aztat két kézzel nem kapja,
Kopaszult fejénél ötlet meg nem fogja,
Bottal üsse nyomát, s magához ne várja.”

(Fűzfa Versek 41.)

De a comeniusi képi elemek pontosabb értelmezését is nyújtják az idézett sorok. Melyik volt előbb? A kép vagy a szó; nehéz megállapítani, egy bizonyos: közük van egymáshoz. Mindkettőben közös a jelképiség, mindkettő láttat, s ugyanakkor gondolatokat is sugalmaz.

★

Vizsgálódásunk végére érve, megállapíthatjuk, hogy Comenius az ember legsajátosabb jellemzőjének, értelmi képességének bemutatására mind a képi, a vizuális, mind a nyelvi, a verbális közlő rendszer igen változatos eszköztárát használta fel. Ennek a színes kifejező eszköztárnak megteremtésében felhasználta a hagyományos jelképtárt is. A hieroglifák, a mitológikus, az ikonikus közlő formák képi elemeiben és jelmotívumaiban is kereste azokat a kifejezési lehetőségeket, amelyek alkalmasak voltak az értelmi képesség, az intellektuális tevékenység egyes mozzanatainak és jellemzőinek bemutatására, értelmezésére. Ehhez a képszerű megjelenítéshez és értelmezéshez társította a nyelvi közlés formáit is. A két-két közlő forma jól segíti egymást, s nemcsak ismeretanyagot szolgáltat az *okosság*, a *bölcsesség* fogalmáról, hanem igen szemléletesen vall az ember szellemi fejlődéséről, alkotó képességének erejéről is. A természetes szemléletben fogant, képesértelmű, de nagyon is racionális tendenciájú, s az eleven valóság elemeiből alkotott képi elemek és nyelvi formák ugyanakkor együtt vállalták az *eszes*, az *értelmes*, az *okos* és a *bölcs ember dicséretét* is.

B) JUSTITIA: AZ IGAZSÁG

Comenius az Orbis Pictus CXVI. fejezetében az igazság fogalmának érzékeltetésére jól megkomponált képet használt fel. (Vö. 11. kép.) Ennek a képnek jelelemeit is a hagyományból merítette, de igen önállóan

11. kép

komponált belőlük pedagógiailag is jól formált célszerű ábrázolást. Itt is a kép és a szöveg egymást erősíti, s a szöveghez kapcsolt számok segítenek mind a képi, mind a nyelvi kommunikációt megfejteni, egyértel-

műbbé tenni. Comenius szövege arról informál, hogy: „Az Igazság [1] irattatik, ülvén egy *négy-szegű kövön*: [2] mert *mozdíthatatlannak* kell lenni; *bé-kötött szemeckel*, [3] hogy *meg ne tekintse (válogassa) a személlyeket*; *bé-dugván a bal-fülét*, [4] hogy azt *tartsa a másik félnek* (résznek); Job-kézben tartván egy *kardot*, [5] és egy *féket*: [6], hogy *megbüntesse és zabolázza a gonoszokat*; Azon-kivül egy *font-mértéket*, [7] mellynek *jobbik serpenyőjébe* [8] az *érdemek*, a *bal-felől-valóba* [9] a *jutalmok bé-vettetvén*, egy-más között *egyenlőkké* tételnek, és ekképpen a jámborok a jóságra, mint-egy *sarkantyúckal* [10] fel-indíttatnak.

Az alkuvásokban, [11] híven (igazán) légyen-meg a dolog; a fogadások és ígéretek *meg-tartassanak*: a le-tett marha és adósság *viszszá-(meg-)adattassanak*: senki *meg ne fosztattassék*, [12] avagy *sértettessék*; [13] kinek-kinek az *övége meg-légyen*: ezek az *Igasságnak törvényi*.

Illyetén dolgok tiltatnak-meg az Istennek ötödik és hetedik parancsoltattyában, és méltán *akasztó-fával s-kereckel* [14] büntettetnek-meg.” (Comenius: Orbis Sensualium Pictus. Bilinguis. Coronae, 1675.).

A továbbiakban az ábrázolás képi elemeinek *forrásait* tárjuk fel, s ugyanakkor arra is utalunk, hogy Comenius ábrázolásában olyan rajzi elemek is találhatók, amelyek a hagyományos szimbolikában nem, vagy nem ilyen összefüggésekben kaptak szerepet. Nagyon egyéni az is, ahogyan átrendezte az ábrázolás képi elemeit arra a feladatra, hogy ne csak az *igazság fogalmáról*, hanem *annak társadalmi tartalmáról*, s *gyakorlati vonatkozásairól* is nyújtsanak információkat.

Hogy a hagyományos ábrázolási formák mit vállalhattak magukra, rövid történeti áttekintésben nyújtunk róla tájékoztatást. Figyeljük meg 12. képünket: A kép és a szöveg ugyanazt a tartalmat: az *igazság*, az *igazságosság* elvont fogalmát jeleníti és értelmezi számunkra. A lemma, a jelmondat a *jogi oldalt* emeli ki, s e klasszikus meghatározásból vett idézettel fogalmazza meg a lényeges mondanivalót: „Justitia est constans et perpetua voluntas *ius suum cuique tribuens*” (Corp. Juris Civ. Inst. I. 1.). Az ábrázolás egyes képi, rajzi elemei (az *ülő női alak*, a *kard*, a *mérleg* stb.) szimbolikus funkciójuknak kombinációjával elsősorban a *gyakorlat* oldaláról nyújtanak információt az igazság, az igazságosság, az igazságszolgáltatás, a jogrend és a joggyakorlat nagyon is emberi vonatkozásáról (vö. J. B. Boudard: Iconologie, 1759. II. k. 150.).

A továbbiakban az igazság, az igazságosság elvont fogalmát és viszonyulásait megjelenítő és értelmező ábrázolásokat, s a hozzájuk társított vagy társítható nyelvi formákat állítjuk előtérbe. A kép és a szöveg, a képi és a nyelvi jelrendszer közlő értékével kapcsolatos elméleti problémákról szólunk először. Az igazság, az igazságosság fogalmát megjelenítő képi elemek nemzedékekről nemzedékekre hagyományozódó típus-elemek. Ezek sohasem veszítették el teljesen a régi szimbolikus vagy éppen hieroglifikus jelzésrendszerben nyert eredeti jelentésüket; s ábrázoló erejük, közlő értékeik elsősorban a bennük és általuk kifejezett szimbólumokban élt és hatott szinte elemi erővel. Nem véletlen pl. az sem, hogy az igazságot megszemélyesítő *női alakokat* egy *tömör négyszögű kőre ültetik* az ábrázolások. A *tömör szikladarab*, a *szilárd négyszögű kő* (*cubus*, *basis*) már a hieroglifikus ábrázolásokban is jelképezte az *állhata-*

tosságot, a hajthatatlanságot, az elvi szilárdságot, a megingathatatlan meggyőződést. Ezt példázta az egyiptomi Horus istenről készült hieroglifikus rajz is. (Vö. 13. kép.)

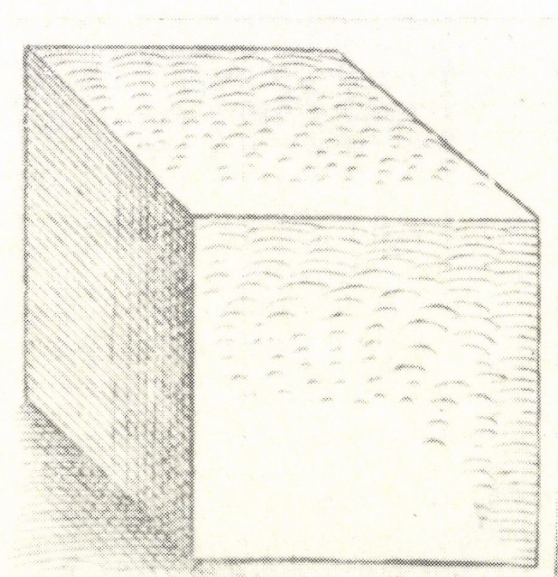
Az istent jelképező meztelen ifjú (ez az *anyagtalanság* jelképe volt) egy négyszögű, tömör kőn áll: állhatatosságát, szilárdságát, engesztelhe-

12. kép

13. kép

14. kép

tetlenségét éppen úgy szimbolizálja ez a képi jelelem, mint azt a tényt, hogy sohasem részrehajló (Vö. Kircher, *Oedipus*, Roma, 1652. II. 500.).

Az igazságot jelképező ábrázolásokban tovább vállalta ez a képi elem eredeti szimbolikus jelentését és közlő értékét. Jól mutatja ezt Comenius képe, ábrázolása is az *Orbis Pictus* lapjain. Comenius csak utal ennek a képi elemnek szimbolikus jelértékére: a képhez társított szövegben ugyanis csak ezt olvashatjuk: az igazság megtestesítője (a női alak) négyszegű kövön ül: állhatatos, elveiben megingathatatlan. Ez a négyszegű, tömör, szilárd kődarab, mint rajzi elem és jelképi eszköz árnyaltabb jelentéseket is hordozott egyes ábrázolásokban: *Pierius* szerint (*Hieroglyphica* 1626. Cap. XXII.) már általában az *állandóság*, a *tartósság*, az *állhatatosság*, a *megrendíthetetlenség* elvont fogalmakat volt hivatva az absztrakciók szintjéről átemelni a konkrét szférákba (vö. 14. kép).

Boudard művében (*Iconologie*, 1759. III. 109. 1144.) a *cubus*, a *négyszegű kő* más képi elemekkel (*oszlopok*, *feketeruhás női alak*) társítva az emberi *állhatatosság* és *elvi szilárdság* jelzésének a szerepét vállalja (vö. 15. kép).

15. kép

Azt is megfigyelhettük a közölt képeken, hogy az egyes képi, rajzi elemeknek, jelképszerű formáknak nemcsak önmagukban van jelző, közlő értékük, hanem több képi, rajzi elem összekapcsolásában megvalósuló jelzésrendszerben is.

Amikor az ókor embere és művésze képileg is megszemélyesítette az igazság fogalmát, a görögök *Themisz*, a rómaiak *Justitia* istenasszonyt ábrázoló női alakot állították az ábrázolás központjába. Később az erényeket (bátorság: *Fortitudo*; bölcsesség: *Sapientia*; mértékletesség: *Temperantia*; a szorgalmasság: *Diligentia*; igazságosság: *Justitia*), s az egyes tudományokat (*dialectica*, *retorica*, *medicina*, *jus canonicum*, *jurisprudentia*) megjelenítő allegorikus és szimbolikus ábrázolásokban is a fia-

tal női alakok fontos képi elemek voltak, de a megfelelő, az erényekre és tudományokra nagyon is jellemző jelzőket, attributumokat jelképező rajzi elemek, tárgyi eszközök is kapcsolódtak a női alakok ábrájához. Ezt bizonyítja 16. képünk rajzi eszköztára is. (Vö. Kircher: *Ars Magna Scien-* di, 1669.)

16. kép

17. kép

Mit olvashatunk le az *igazság fogalmával* kapcsolatban erről a képről. Azt, hogy az *igazság*, az *igazságosság* fogalmával, s a vele kapcsolatos értelmi, érzelmi, erkölcsi és társadalmi viszonyulásokkal foglalkozó tudományokat szimbolizáló nőalak rajzához társult a *mérleg*, illetőleg a *kard* képe is. Az *igazság* fogalmát megjelenítő ábrázolások az ülő vagy álló női alakokat is átformálják: gyakran bekötött szemmel ábrázolják őket. 17. képünk *Justitia*-ábrázolása is ezt példázza (vö. Boyle: *Defensio doctrinae*, 1680.).

A *bekötött szem* motívumáról ad szemléltető ábrát Singer Mihály egri képfaragó *Justitia*-szobráról készült 18. képünk is. 1738-ban készült ez a szobor, az 1800-as évek végéig a régi városházát díszítette, ma pedig a Kossuth Lajos utca 6. sz. alatti lakóház oromfülkéjében látható.

Ismerünk olyan emblemikus ábrázolást is, amelyben a *részrehajlás nélküliség* fogalmát a fej nélküli női alak jelképezi (vö. 19. kép). Azt mondja el ez a képi jelelem, hogy *aki ítél*: részrehajló nem lehet. Kiegészítő képi elemek: a *mérleg* és a bátorságot, a merész kiállást szimbolizáló *oroszlán* (vö. Pierius: *Hieroglyphica*, 1626: *Justitia*).

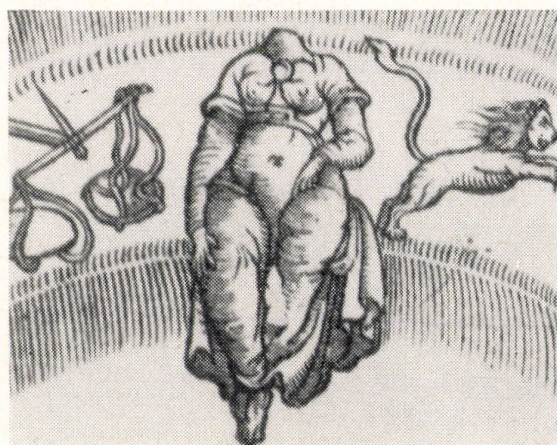
Az *ikonologia* és az *emblematika* az igazság fogalmát szimbolizáló ábrázolásain különösen fontos és elmaradhatatlan attributum, illetőleg képi elem a *mérleg*. Igen ősi jelelem ez. Már az egyiptomi hieroglifákban is jeles szimbólum volt. Ezt bizonyítja a *Halottak Könyvéből* való illusztráció is (vö. 20. kép).

A *rudas*, az *ingás*, a *serpenyős mérleggel* közvetlenül érzékeltették az emblemikus ábrázolások azt is, hogy aki bírál, aki igazságot osztogat, annak azt is *szigorúan* (a szimbolikus női alak, illetőleg *Justitia* jobbáiban *fascies*, vesszőnyaláb van); *igazságosan* (*nec citra, nec ultra*) *mérlegelnie is kell* (vö. 21. kép). „Mindenkinek egyenlő mértékkel”: *Omni-bus aequae!* jelmondat sem véletlenül társult 22. képünk rajzi elemeihez. (Vö. Picinello: *Mundus Symbolicus*, 1687: *Justitia*.)

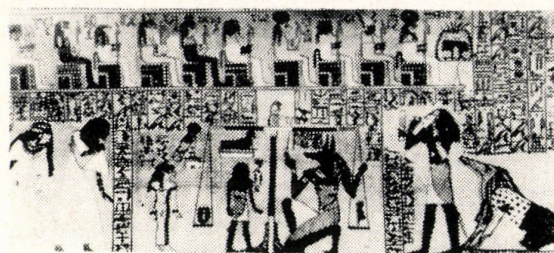
Az igazságosság követelménye az is, hogy személyi tekintetek nélkül

18. kép

19. kép

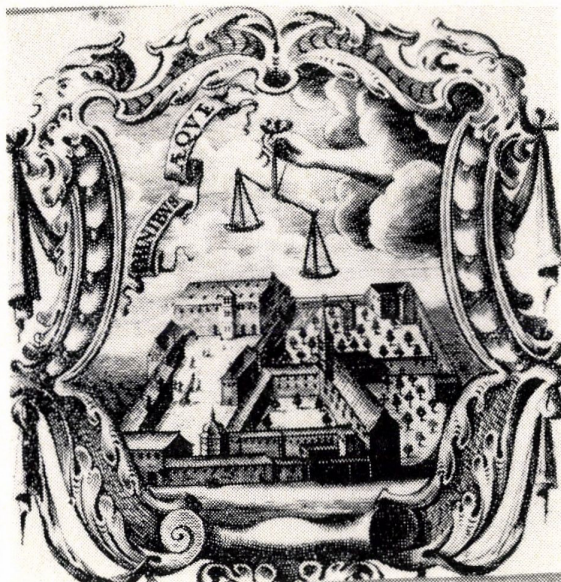
20. kép

21. kép

mérlegeljük a jót és a rosszat; az erényt és a hibát: s a jó kapja meg jutalmát (*justitia renumerativa*), a rossz pedig méltó büntetését (*justitia vindicativa*).

A mérleg képi jelelem, illetőleg *neve* általánosabb értékű *nyelvi jelképpé* is vált. Ilyen értelemben és használati értékkel él e jeltípussal Arany János is ezekben a verssorokban: „Nyomatéku egy tallért dob az igazság mérlegébe...” (A fülemile). Rimay János az *Erények* dicséretére szerzett versezetében pedig ezt olvashatjuk:

22. kép

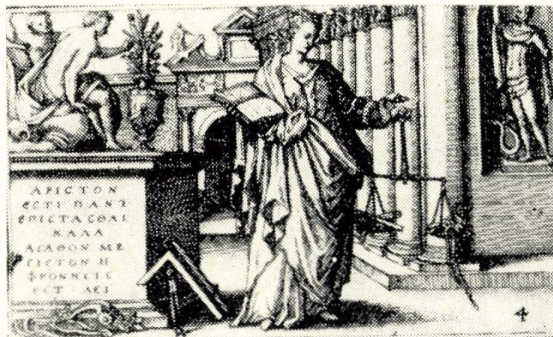

23. kép

„Add az Igazságnak kezembe mérlegét,
Tudhassam megadni mindennek értékét”

(Encomia Virtutum).

A mérleg mellett gyakori képi elem az igazságot szimbolizáló ábrázolásokon a „büntető” eszköztár is; a bot, a kard, a bárd, a pallos, a vesszőnyaláb (fascies), a megfélemező zabola stb. Ezt példázza 23. képünk is. Minden képi elemnek (a női alak, a tömör kődarabok, a mérleg és a bot) külön-külön és együttesen is van ábrázoló, szimbolizáló funkciója (vö. Boudard: Iconologie, III. 105.).

24. kép

Az igazság fogalmának képszerű megjelenítését és értelmezését vállaló ábrázolások gyakran szinte halmozzák a jelképi eszközöket. Ezt példázza Boissardus egyik emblémája is (Emblemata. Lib. IV.). A hagyományos képi elemek (*mérleg*, *zabola*, *bot*) mellett sajátos közlő értéket hordoznak az újabb rajzi elemek: a *könyv*, mint a tudományos tapasztalat jelképe és a *kígyó*, mint az okosságot szimbolizáló jelelem (vö. 24. kép).

Az 1750-es évek ikonologikus ábrázolásainak stílusáról és közlő értékéről is jó információt nyújt 25. képünk: *Justitia*, az igazságot megtestesítő fiatal nő baljában a *mérleg*, jobbában a *kard*. Ismerjük, mi a közlő értéke és információs tartalma e két képi jelelemnek. Új jelelem: az oroszlán rajza, mely az igazság előtt meghajló erőszakot szimbolizálja. (Vö. Boudard: Iconologie. II. 28.)

Ha pedig a hagyományos jelképi elemek hiányoznak, vagy más kepi, rajzi eszköz helyettesíti őket, akkor a szimbolikus ábrázolás az *igazságtalanság* és *jogtalanság* elvont fogalmát van hivatva képileg érzékeltetni. 26. képünk ábrázolásában pl. az *igazságtalanságot* (injustitia) és a *jogtalanságot* (iniuria) érzékelteti az a képi megoldás, hogy az agresszivitást, a támadási szándékot is példázó testtartású női alak csak *vesszőt* tart kezében: csak büntet; s a *mérleg lábainál hever*: nem mérlegel igazságosan (vö. Boudard: Iconologie, II. 125.).

25. kép

26. kép

A képi elemekkel kapcsolatban arra is rá kell mutatnunk, hogy az ábrázolásokhoz gyakran társítottak szövegeket is. A szöveg és a kép egymást segítették. A képi elemeknek az a feladat jutott osztályrészül, hogy az elvont fogalmakat, valóságviszonyokat megjelenítő szavak, szószerkezetek félreérthetőségét is kiiktassák, s a vizuálisan érzékelhető képi jelek rendszere segítse a nyelvi megformálást és annak egyértelműbb értelmezését.

Hogy a kép és a szöveg együttesen milyen sajátos szerepeket vállalhatott, bizonyítja az idézett két megoldás-típus: *Rimay* János az igazság elvont fogalmát képi elemekkel megjelenítő ábrázoláshoz verses szöveget társít. A nyelvi forma a képi elemek szóbeli értelmezésében azt tolmácsolja, mi a jelképi értéke az ábrázolás rajzi eszköztárának. Az *igazság fogalma* jelképes ábrázolásához ez a verses szöveg társul:

„*Igazság* kezébe visel kivont kardot,
Öldököl és gyomlál minden latorságot,
Gyarapít az ellen, s nevel jámborságot,
Áradni nem hagyja az sok gonoszságot.
Sörpenyűs mérték is ékesíti kezét,
Akinek hibálni nem szenvedni terhét,
Árához szabja is marhája érdemét,
Lelkének árával nem töltvén erszényét.
Ajándékra nem néz, s nem válogat személt;
Tárgyát jól aránzza, nem hebálja az célt,
Bánja, ha hatalmas torkolja az szegént,
Az ingyenes ügryhöz nem szab horgas törvént”

(*Rimay*: *Encomia et effecta virtutum*; Összes művei Bp., 1955. 137—138.).

Összefoglalásul mégegyszer tekintsük át *Comenius* ábrázolását, s vizsgáljuk meg, hogy a kép és a szöveg együttesen hogyan vállalt *pedagógiai célkitűzésű* szerepet, az ábrázolás hogyan formálódott valóban hasznos szemléltetőeszközzé, illusztrációvá (vö. 27. kép). Elsősorban azt kell észrevennünk, hogy *Comenius* ábrázolásában a rajzi jelelemek és a

27. kép

hozzájuk kapcsolt szövegrészek a *didaktikai célnak* megfelelően *szimbolikus egységben*, ugyanakkor *logikus rendben*, az oki viszony relációt is érzékeltető, szinte *mértani rendezettség*gel vállalták a közlő szerepet. A kép olyan rajzi elemeket is bekapcsolt az ábrázolásba, amelyek nem találhatók a Comenius előtti szimbolikus rajzokban. Ezek az új képi elemek *emberi vetületében érzékeltetik az igazság társadalmi tartalmáról, s gyakorlati vonatkozásairól szerzett és szerezhető ismereteinket*.

Comenius képes tankönyvében az igazság elvont fogalmát és a vele kapcsolatos információs tartalmakat a következő képi elemekkel és nyelvi formákkal hozza közelebb a tanulók felfogóképességéhez: Az igazságot szimbolizáló nőalak az *ábrázolás középpontjába* került. Ehhez a *főalakhoz* társított képi elemek, mint a jelzők a jelzett szót a nyelvi formálásban egy-egy tartalmas jeggyel szűkítik le a tág jelentéskört, úgy világítják meg az elvont fogalmat a kép formai elemei is. Az igazság megtestesítője [1] *négyszegű kövön* [2] ül: állhatatos, elveiben megingathatatlan; — *szeme be van kötve* [3]; nem válogat, nem részrehajló; — befogja bal fülét is [4]: nem hallgat a megvesztegető szóra; — jobb kezében kardot emel [5]; hatalma van a büntetésre; — kezében van egy zabol [6] is: zabolazza a gonoszokat; — tart továbbá egy *mérleget* is [7], amelynek egyik serpenyőjébe az érdemeket tették [8], a másikba [9] a jutalmakat, s így a jámbor emberek a jóságra, a jó cselekedetekre mintegy sarkantyúkkal [10] buzdítottak.

A pontos fogalom kialakítását célozzák azok a képi elemek is, amelyek *konkrét helyzetekben* mutatják be, hol, miben vétenek gyakran az emberek az igazság rovására: az *árusok alkuvásaiban* [11], a *lopásokban, orozásokban* [12], a *sértésekben és verekedésekben* [13]. A háttérben egy-egy formai elem utal a büntetési módokra, eszközökre is: *akasztófa, kérekbetörés* stb.

A képi elemekhez társított és megfelelő számokkal is jelzett szavak nemcsak ismeretbiztonságot eredményeznek, hanem bizonyos emóciókat is ébresztenek a tanulóknak, illetőleg a képet szemlélőben. Ugyanakkor azt is példázza ez az ábrázolás, hogy a nem nyelvi csatornákon megvalósuló közlés is nagyon sokszínű lehet. A tényközlés, az információnyújtás mellett érzelmeket ébreszthet az emberben, sőt még tevékenységének motiválásában is része lehet. A képeket, illetőleg rajzi elemeket azonban nemcsak szemlélni kell, hanem megérteni külön-külön és abban az összefüggő szimbólumrendszerben, amely a képnek, az ábrázolásnak végül is a lényegét adja, és külön szerepét is meghatározza.